

PAPER DETAILS

TITLE: Erken Neolitik ag'da Yapi Kültü

AUTHORS: Yunus IFTI

PAGES: 517-544

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3213739>

ERKEN NEOLİTİK ÇAĞ'DA YAPI KÜLTÜ *CULT OF BUILDING IN THE EARLY NEOLITHIC AGE*

Yunus ÇİFTÇİ

Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye
Assist, Prof. Dr., Bitlis Eren University, Faculty of Science and Letters / Türkiye
cftc.yns@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5547-7613

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi - Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 16.06.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date : 12.09.2023
Yayın Tarihi – Publication Date : 29.09.2023
Sayfalar-Pages : 517 – 544
doi : <https://doi.org/10.33469/oannes.1315473>

This article was checked by Viper or **plagium™**

Atıf – Citation: ÇİFTÇİ, Y., “Erken Neolitik Çağ'da Yapı Kültü”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül 2023, ss. 517 – 544.

ERKEN NEOLİTİK ÇAĞ'DA YAPI KÜLTÜ *CULT OF BUILDING IN THE EARLY NEOLITHIC AGE*

Dr. Öğr. Üyesi Yunus ÇİFTÇİ

Öz

İnsanlığın var oluşundan günümüze kadar bir inanç sistemine sahip olduğu bilinmektedir, ancak Neolitik Çağ öncesine ait dönemlerde bu inanç sistemlerinin somut verileri neredeyse yok denecek kadar azdır. Neolitik Çağ'da ise durum daha farklılaşmaya ve somutlaşmaya başlamaktadır. Özellikle yerleşik hayata geçmeye başlayan topluluklar inançsal sistemlerini daha iyi göstermeye başlamış ve hatta neredeyse her alanda bunu yansıtmışlardır. Daha çok sembolik olarak tanımlanan bu Neolitik Çağ inanç sistemlerini mimarilerde, özel/günlük eşyalarda, ölü gömmelerde ve soyut kavramlarda kullanılmıştır. Bu inanç sistemlerinden biri de, Erken Neolitik Çağ yerleşiminde bulunan bir binanın tören, kurban ve farklı etkinliklerle gömülmesi ritüelidir. Bu durum Yakındoğu'da bulunan ve Erken Neolitik Çağ'a tarihlendirilen neredeyse tüm yerleşimlerde karşılaşılmış bir uygulamadır. "Yapı Kültü" olarak tanımlanan bu uygulamanın özellikle bu erken dönem yerleşimlerinde bulunan özel binalar olarak tanımlanan "Kamu/Kült" yapılarına uygulandığı

Abstract

It is known that mankind has had a belief system since the beginning of its existence, but the concrete data of these belief systems in the periods before the Neolithic Age are almost non-existent. In the Neolithic Age, the situation starts to become more differentiated and concrete. Especially the communities that began to settle down started to show their belief systems better and even reflected them in almost every field. These Neolithic belief systems, which are mostly defined as symbolic, were used in architectures, special/everyday objects, burial of the dead and abstract concepts. One of these belief systems is the ritual of burying a building found in an Early Neolithic settlement with ceremonies, sacrifices and different activities. This is a practice encountered in almost all settlements dated to the Early Neolithic Age in the Near East. It is observed that this practice, which is defined as "Building Cult", was applied especially to "Public/Cult" buildings, which are defined as private buildings in these early settlements. It is observed that these buildings were cleaned just like a human being, items such as portable sculptures,

görülmektedir. Tıpkı bir insan gibi bu yapıların temizlendiği, yapı içinde taşınabilir heykel, dikme/stel gibi öğelerin alındığı (varsa yeni yapıda kullanılmak üzere) ve bazı örneklerde hayvan veya insan kurbanlarına ait izlerin bırakıldığı görülmektedir. Bu ön ritüellerden sonra ise eski yapının yeni bir yapıyla kapatıldığı ya da tamamen toprak, taş ve atıl durumda olan malzemelerle doldurulduğu görülmektedir. Az olmasına rağmen bazı örneklerde yapının yakıldığı ve sonrasında yeni yapı ile kaplandığı ya da tamamen doldurulduğu da görülmektedir. Bölgesel farklılıklar olmasına karşın temelde bu işlem aynı amaçla ve aynı yapılara uygulanmaktadır. Bu çalışma bahsi geçen bu uygulamanın nedenlerini, uygulama alanlarını, bölgesel ya da yerel benzerlikleri ile farklılıklarını ele almakla birlikte inançsal özelliklere de değinerek Erken Neolitik Çağ'ın bazı bilinmeyenlerine cevap aramaktadır.

pillars/steles were taken (to be used in the new building, if any) and traces of animal or human sacrifices were left in some examples. After these preliminary rituals, it is observed that the old structure is covered with a new structure or completely filled with earth, stone and inert materials. Although it is rare, it is also seen in some examples that the building was burnt and then covered with a new structure or completely filled. Although there are regional differences, this process is basically applied for the same purpose and to the same buildings. This study analyses the reasons for this practice, the areas of application, regional or local similarities and differences, as well as the religious characteristics and seeks answers to some of the unknowns of the Early Neolithic Age.

Anahtar Kelimeler: Neolitik Çağ Yapı Kültü, Sembolizm, Neolitik İnanç, Yapı Kültü, Anadolu Neolitigi, Mezopotamya Neolitigi.

Keywords: Neolithic Building Cult, Symbolism, Neolithic Faith, Building Cult, Anatolian Neolithic, Mesopotamian Neolithic.

Extended Abstract

Some archaeological studies conducted in the Near East in recent years have clearly revealed that this region is one of the important regions that shaped human history. Especially the Epi-Paleolithic and Neolithic Ages provide very important data from the periods in which the foundations of today's way of life were laid. In these regional periods, which are generally considered as the periods before and after the Neolithic Age, it is possible to follow many elements such as the lifestyles, beliefs and developments of the communities.

Although it is considered as the Near East, the regions where the data for the mentioned periods are best provided are the Mesopotamia and Southern Levant regions. The researches conducted in these regions reveal that the two regions had different cultural identities in different periods and also showed different developments. The "Cult of Building" practice discussed in this study is also related to the aforementioned periods and regions. However, as well as being related to belief, it also provides information about the social, cultural

and economic lifestyles of the communities belonging to the mentioned periods. Although the data related to the "Building Cult" before the Neolithic Age are not definite, it is known from settlements such as Mureybet and Boncuklu Tarla, which are dated to the Neolithic Age. On the other hand, data related to beliefs are found in the settlements of the Levant Region further south. Especially in the Ohalo and Ain Gev settlements in this region, the existence of an agricultural community was partially revealed around 20 thousand BC. In addition to this, it is observed that human burials were made with agricultural tools in the graves unearthed. This brings to mind a belief in agriculture or nature and a belief in the afterlife. The Natuf Culture, which also emerged in the Levant, influenced both this region and the north for a long time, and as a result, provided important evidence for settled life and architectural development. The Khiamian Culture, which emerged in the same region after the Natuf Culture but was more influential in the north (in Mesopotamia), can be regarded as the period in which the data on the "Cult of Building" were concretely recovered. Not only this cult practice, but also concrete examples of some religious characteristics have started to be recovered. Along with practices such as fertility (mother goddess), bull and skull cult, there are also symbolic visual elements. During the Khiamian period, settlements in the Southern Levant began to decline while, on the contrary, settlements in the Upper Mesopotamia increased. A new architectural element emerged in the settlements in Upper Mesopotamia during this period, which distinguished itself in terms of size, location and internal equipment. These buildings, which are found in almost every settlement since the Neolithic Age, are seen as special buildings of the settlement. Based on the data obtained from the excavations, they were labelled as "public or cult" buildings. However, in this study, these buildings are evaluated as "public/collective" buildings. Because when the density of finds and architectural features of these buildings are analysed, it is understood that they catered to every common phenomenon of the settlement and the community (such as meeting, entertainment, mourning, belief/ritual, storage, daily work and food sharing). These buildings are considered sacred as well as being centrally located for the settlement. This sacredness necessitated that these structures were cleaned by the communities as a living being or a human being and buried or interred with gifts or sacrifices. This practice is considered as "Building Cult".

Although these public buildings, which were mostly used in the Early Neolithic Age, differ physically from region to region, their intended use is the same everywhere. The "Building Cult", just like these structures, was implemented for the same purpose, but it has some regional differences. When the Near East is analysed in general, it is seen that the Upper Mesopotamia and Southern Levant regions have the highest density in terms of settlements. Especially in Upper Mesopotamia, it is understood that both public buildings and building cult practices were used intensively. Upper Mesopotamia was analysed by dividing into four sub-cultural regions. It is seen that the building cult practised in these sub-cultural regions was used for the same purpose, but some different rituals were performed. For example, while some of the special structures mentioned in the Northern Syria Cultural Region have traces of burning, it is understood that most of them were buried by the new

structure built on the old structure. However, the last structure was again burnt and completely filled with soil, stones and inert materials and completely abandoned. The most distinctive ritual in other regions (Jerf El Ahmar and Dja'de El Mughara) is the cleaning of the structures before they are filled and the placement of headless people inside. Although the purpose of this ritual or practice is not known exactly, it is interpreted as traces of human sacrifice or skull cult. In the Upper Tigris Cultural Region, the same rituals were performed, but animal heads were left instead of human heads. In the Göbekli Tepe Cultural Zone, it is observed that mostly sculptures were stacked. There is no evidence for a special ritual in the Jazira region for the time being. In the Southern Levant, there is a lack of data related to the building cult in the settlements dated to the Early Neolithic, while traces of the same practice were found in Cyprus.

In general, it is seen that some buildings (public buildings), which were very important for the Early Neolithic communities, were taken under protection due to their sanctity and were completely covered by performing rituals with some differences. However, in addition to the religious characteristics, the location of these structures also necessitates the burial of these structures. Because the mentioned structures were placed at the focal point of the settlement and the settlement was shaped around this structure. Since the new structure could not be built outside the settlement, the old structure was buried with some rituals and the new structure was built on top of it. In this way, both the sacredness was maintained and the new building was built in the existing pit, saving both manpower and time.

Giriş

Yakındoğu'ya genel olarak bakıldığında arkeolojik veriler açısından bölgenin insanlık tarihine ait oldukça önemli veriler sunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle tarih öncesi dönemlere ait kanıtlar, günümüz yaşantısının temellerinin nasıl oluştuğunu, hangi süreçlerden geçtiğini ve insanların ne tür değişimler geçirdiğini göstermektedir. Tabi ki bu sadece belli öğeler (insan ya da canlılar) için geçerli bir durum değil, insan ile bağlantılı olan her olguya ait değişim ve gelişimi kapsamaktadır. Buradaki kasıt ise değişim ve gelişimlerin insan topluluklarıyla birlikte başlamadığı, çoğunlukla dönemin yaşam şartlarına göre şekillendiğidir. Topluluklar bu şartlara göre adapte olmuş ve kendini bunlara göre yönlendirmiştir. Örneğin, Paleolitik Çağ boyunca avcı kısmen avcı-toplayıcı olan topluluklar iklim şartlarının değişmeye başlamasıyla yerleşik hayata geçmeye başlamış, aynı şekilde yine iklime bağlı oluşan koşullardan kaynaklı evcilleştirme (bitki ve hayvan) sürecini yaşamıştır. Bu durum toplulukların ilk yerleşimlerde kolektif bir yaşam sürmesine vesile olurken evcilleştirme ile birlikte üreticilik faaliyetleri bu erken topluluklarda kolektif yaşam biçiminin değişmesine ve sonradan ortaya çıkacak olan bireysellik ya da mülkiyet anlayışının oluşmasına öncülük etmiştir. Kısaca tarih öncesi dönemlerde topluluklar çevreye göre şekillenirken, ortaya koydukları öğelerde de çevreye bağlı kalınmıştır. Bu oluşturulan öğelerden biri de inanç sistemidir. İnanç sistemi erken topluluklarda oldukça farklılık gösterirken, nerdeyse her alanda

görülmektedir. Günlük kullanım eşyalarında, mimaride, ölü gömme ve ölü hediyelerinde, törensel ya da idari toplantılarda, beslenme (avcılık-toplayıcılık) gibi günlük aktivitelerde görmek mümkündür. Bu inanç sistemi içinde yer alan “Yapı Kültü” ya da “yapıların gömülmesi ritüeli” bölgesel uygulamaları ya da farklılıkları ile ön plana çıkmaktadır.

“Yapı Kültü”, topluluklar için oldukça önemli ve kutsal olan yapıların tıpkı bir insan gibi, temizlenip, tören/ritüelle gömülmesi olayıdır. Bununla birlikte kült sırasında yapılan ritüeller, kurban edilen canlılar ve kutsallık yine inançla ilgilidir. Genel olarak Neolitik Çağ için kabul edilen bu görüş ilk olarak D. H. French tarafından ortaya atılmış¹ ve M. Özdoğan-A. Erim Özdoğan tarafından genelleştirilmiştir². Her ne kadar tam olarak belli bir fikir birliğine³ varılamamışsa da uygulamanın Neolitik Çağ ile birlikte Yakındoğu’da ve Anadolu’da çok iyi örneklerle temsil edildiği bilinmektedir. Bu çalışmada ise “Yapı Kültü” olarak ele alınan uygulamanın amacı, Yakındoğu’da ki yayılım alanı, bölgelere göre farklılıkların olup olmadığı üzerinde durulmuştur. Özellikle uygulamanın coğrafi sınırlar içinde sıkça karşılaşılan yerleşimlerde ayrıntılı ele alınarak hem bölgesel hem de yerel karşılaştırmalar yapılmıştır. Bununla birlikte uygulama ile ilgili yeni bilgiler de yer verilerek çıkarımlar ve öneriler de oluşturulmuştur.

Neolitik Çağ Öncesi İnanç Sistemi ve Yapı Kültü

Arkeolojik verilerden yola çıkılarak, Neolitik Çağ öncesine ait topluluklarda bir inanç sisteminin var olduğu bilinmektedir. Ancak bu inanç sisteminin tam olarak nasıl işlendiği ise bilinmemektedir. Genel olarak doğaya bağlı olan toplulukların bu çerçevede bir inanç sistemine bağlı oldukları akla gelmektedir. Paleolitik Çağ’a tarihlendirilen bazı alanlarda ortaya çıkarılan verilerde bunu kanıtlar şekildedir. Örneğin; mağara resimlerinde işlenen konular; avcılık, doğa ve kutlama benzeri sahneleri içermektedir (Niaux, Trois Frères, Cabrerets ve Lascaux Mağaralarında)⁴. Bunun yanı sıra arkeolojik kazılarda elde edilen verilere bakıldığında insan ve doğa unsurlarının kullanıldığı görülmektedir⁵. Ancak elde edilen somut veriler yine de dönemin inanç sistemi hakkında yeterli bilgi sağlamamaktadır. Neolitik Çağ’a yani ilk yerleşimlere gelindiğinde ise bu durum oldukça çeşitlilik göstermektedir. İlk yerleşimlerde ele geçen veriler aslında önceden var olan bir sistemin devamlılığını kanıtlamaktadır. Nitekim Yakındoğu’da, Güney Levant topraklarında (Ürdün) yaklaşık olarak MÖ 20. Bin yıla tarihlendirilen Ohalo ve Ain Gev yerleşimlerinde ele geçen somut buluntular, Neolitik Çağ öncesi inanç sistemine yönelik fikirler vermektedir⁶. Özellikle Zarziyan (Zarbian) Kültürü⁷ (Yaklaşık MÖ 18.000 – 10.000/8.000) Natuf (Natufian) Kültürü⁸ (MÖ 12.000 –

¹ French, 1962: 35.

² Özdoğan-Erim Özdoğan, 1998: 589.

³ Kirkbride, 1968:96; Mellaart, 1962; Özdoğan-Erim Özdoğan, 1998; Özdoğan, 2018.

⁴ Eliade, 2015, s. 29-30.

⁵ d’Errico-Henshilwood, vd., 2005: 3-4; Henshilwood-d’Errico, vd., 2009: 28-29.

⁶ Nadel, 1991; Nadel-Carmi, vd., 1995; Byrd, 2002: 71.

⁷ Garrod, 1930: 35-38; 1932: 260-266; 1936: 125-129; Turville, 1932: 271-276; Olszewski, 2012, 1-2.

⁸ Garrod ve Bate, 1937; Bar-Yosef, 1998: 162; Neuville, 1951; Childe, 1953.

10.000) ve Khiamian Kültürü⁹ (MÖ 10.000 – 9.500) gibi Neolitik Çağ öncesine ait Yakındoğu kültürleri en iyi örnekleri sunmaktadır.

Natuf Kültürü Levant topraklarında; Ain Mallaha/Eynan¹⁰, Nahal Ören¹¹, Hayonim Mağarası¹², Rosh Zin¹³, Rosh Hoesha¹⁴, Wadi Hammeh¹⁵, Wadi Judayid¹⁶, Beidha¹⁷ gibi yerleşimlerde tespit edilmiştir. Yapılan çalışmalar Natuf Kültürü'nün anavatanının Levant Bölgesi olduğunu göstermektedir. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde ise Mureybet IA¹⁸ ve Abu Hureyra¹⁹ yerleşimlerinde Natuf/Natufian kalıntılarına rastlanmıştır. Garrod 1932 yılında, yapılan çalışmalar sonucu ele geçen buluntulardan yola çıkarak Natuf Kültürü'nün "İlk Tarım Topluluğu" olduğu fikrini ortaya atmış ve bunun sonucunda eleştirilere maruz kalmıştır. Keza yapılan çalışmalar bu kültürün gerçekten de oldukça zengin bir tarımsal alet kataloğuna sahip olduğunu kanıtlamıştır. Aynı şekilde kültüre ait birçok mezar ortaya çıkarılmış ve bu mezarlarda özellikle tarımda kullanılan (orak, havaneli ve kıyıcı litik endüstri) aletler, kemik ve topraktan yapılmış objeler ele geçmiştir²⁰. Bu erken dönem verileri aslında bir ölü gömme ve bırakılan eşyaların da bir öte dünya inancının var olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Kültüre ait diğer bir inanç ya da sembolizm kanıtı, Ain Mallaha'da 9.00 m çapına ulaşan bir yapı (House 131) içinde, duvarı içten çevreleyen ahşap dikme izlerine rastlanmıştır ve yuvarlak, sıvalı bir sunak/platform ortaya çıkarılmıştır²¹. Bu yapı içinde ele geçen buluntular ve yapının özel durumu Neolitik Çağ'da Yukarı Mezopotamya'da kullanılan Kamu/Kült yapısı olgusuna oldukça benzemektedir.

Bu çalışmada ele alınan konuyu tam olarak ilgilendiren dönem Erken Neolitik Çağ olmasına karşın onun öncesi dönemde (Khiamian Kültürü) en az Neolitik Çağ kadar önemli bilgiler sunmaktadır. Khiamian Kültürü çoğunlukla Natuf Kültürü'nün ardılı olarak görülmektedir, ancak iki kültür arasında belirgin farklarda bulunmaktadır. Genel olarak Natuf Kültürü'nün yayılım alanında görülmesine karşın, asıl etkilediği alan Mezopotamya Bölgesi'dir²². Özellikle artan sıcaklıklardan dolayı Natuf'un son dönemlerinde yerleşimler terk edilmeye başlanmıştır. Bu dönem aynı zamanda Khiamian Kültürü'nün erken dönemlerini işaret etmektedir. Güney Levant Bölgesi'nde yerleşimler oldukça azalmış bunun aksine Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde yeni yerleşimler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlardan en önemlisi Mureybet yerleşimidir. J. Cauvin'nin Mureybet ve Khiamian Kültürü üzerine yapmış

⁹ Cauvin, 1977; Ibáñez, 2008; Calvet, 2007: 126-127.

¹⁰ Mithen, 2006: 29.

¹¹ Stekelis-Yizraely, 1963: 1-2.

¹² Bar-Yosef-Goren, 1973: 49.

¹³ Henry, 1976: 318.

¹⁴ Marks-Larson, 1977: 191-192.

¹⁵ Edwards, 1988: 309-310.

¹⁶ Henry, 1989.

¹⁷ Childe, 1953.

¹⁸ Cauvin, 1977: 20; Ibáñez, 2008: 21-22.

¹⁹ Moore-Hillman, vd., 2000: 105.

²⁰ Garrod-Bate, 1937; Bar-Yosef, 1998: 162; Neuville, 1951; Childe, 1953.

²¹ Bar Yosef, 1998: 163.

²² Calvet, 2007: 126-127.

olduğu çalışmalar sonucunda, Khiamian Kültürü'nü Natuf Kültür'ünden farklı kılan en önemli özelliklerden birinin *“kadın heykelticiklerinin görülmeye başlanması ve yapı içine boğa/yaban öküzü kafataslarının gömülmesi”* olduğunu söylemektedir²³. J. Cauvin bu durumu şu sözleri ile açıklamaktadır: *“Yakındoğu Neolitiğinde daha yaygın olacak olan kadın (bereket kültü?) ve boğa ibadetinin başlangıcıdır”*²⁴. J. Cauvin'nin bu çıkarımı kısmen doğrulanmaktadır, çünkü yapılan arkeolojik kazılar sonucunda çoğu yerleşimde bereket kültü ile ilgili birçok öge ele geçmiştir. Ancak sadece bu buluntu grubu ile Neolitik Çağ ve öncesi dönemlerin inanç sistemlerini anlamak oldukça dar bir pencereden bakmak anlamına gelmektedir. Bunun için oluşturulan inançsal objelere (figürin, heykel ve 3 boyutlu nesneler) ek olarak, görsel öğelere (duvar kazımaları, boyamaları, kabartmaları), ölü gömme adetlerine, ritüel ya da kurban etkinlikleri ile ilgili olan öğelere (sunak, kan akıtma kanalları, boğa gibi hayvan başları gibi), sivil ve özel (Kamu/Kült Yapıları) olarak inşa edilmiş yapılara bakılmalıdır. Konumuzu ilgilendiren kısımda ise bu sivil ve özel (Kamu/Kült Yapıları) yapılar devreye girmektedir. Bahsi geçen bu yapılar bulundukları yerleşimde oldukça önem arz eden öğelerin başında gelmektedir. Özellikle Kamu yapıları (bazı kaynaklarda “Kült Yapısı” olarak da ele alınmaktadır) Neolitik Çağ yerleşimi hakkına en önemli bilgileri sağlayan en temel öge durumundadır. Çünkü bahsi geçen bu kamu yapıları, yerleşimin “ortak” yapısıdır. Kolektif bir yaşam tarzının sembolü olmasının yanı sıra, yerleşimin ortak olan tüm paydaşlarını simgelemektedir. Genel olarak yerleşim ile ilgili alınacak ortak kararlar, toplantılar, eğlenceler, ritüeller, iş ve aş paylaşımı ve inançsal aktiviteler gibi ortak olan her şey bu yapının etrafında toplanmaktadır. Kısaca bu yapı yerleşimi bir arada tutan, çarkı çeviren bir mekanizma olarak düşünülmelidir. Genel olarak Neolitik Çağ ile başladığı düşünülen bu yapı uygulamasının aslında erken örnekleri bulunmaktadır, ancak Neolitik Çağ'da ki kadar etkin olup olmadıkları henüz kesin değildir. Mureybet yerleşiminde, Khiamian dönemine ait olan farklı tiplerde yapılar ortaya çıkarılmış ancak bunlar ya tam olarak açılmamış ya da konut olarak değerlendirilmiştir. Ancak Stordeur ve Ibáñez (2008) Mureybet kazılarını ve buluntularını yeniden değerlendirmeye almış ve bazı yapıların farklı olduklarını dile getirmişlerdir. Bunlardan biri Maison 37 yapısıdır ve bu yapı hem ebatları hem de iç donanımları ile diğer yapılardan farklılık göstermektedir. Yapı içinde, oldukça özenli yapılmış bir adet kil sıvalı sunak/platform ve yapının farklı yerlerinde üzerlerinde boynuzlu boğa/yaban öküzü kafatasları olan ve yine kil ile oluşturulmuş platformlar ortaya çıkarılmıştır²⁵. Yapının önemi özelliklerinden ve elde edilen buluntulardan anlaşılmaktadır ancak yapının gömülmesi ya da “Yapı Kültü” ile ilgili verilerden bahsedilmemiştir. Diğer bir Neolitik Çağ öncesi yapısı Boncuklu Tarla'da ortaya çıkarılan “Payandalı Yapı”dır (Resim 1). Yapı iki evrelidir, erken evresi Neolitik Çağ öncesine yaklaşık MÖ 10.400'lere tarihlenmektedir. İkinci evresi ise Çanak-Çömleksiz Neolitik A evresinin başlarına tekabül etmektedir²⁶. Yapının erken evresi hem ebatları hem de iç donanımları ile bir

²³ Cauvin, 1994: 48.

²⁴ Cauvin, 2000: 127.

²⁵ Cauvin, 1977: 23; Stordeur-Ibáñez, 2008: 37.

²⁶ Kodaş-Çiftçi, 2021: 48.

özel yapı olduğunu göstermektedir. Ancak bu yapının da gömülme ya da “Yapı Kültü” ilişkisi tam olarak bilinmemektedir. Aslında hem Maison 37 hem de Payandalı erken evre yapısı kısmen de olsa gömülmüş yapılardır. Çünkü iki yapı kullanımdan düştükten sonra yenileme görmüş ya da üzerine yeni bir özel yapı inşa edilmiştir. Bundan dolayı bu yapıların kasıtlı olarak gömüldüğü yani bir “yapı kültü” uygulamasının yapıldığı düşünülmektedir. Ancak yenileme veya yeniden inşa sürecinde yapıların temizlendiği ya da kült sayılabilecek kanıtların tam olarak ele geçmemiş olmasından dolayı bu durum muallakta kalmaktadır. Kesin olan ise iki yapının geç evresinde inşa edilen yapılarda “Yapı Kültü”nün uygulandığıdır. Bu konu diğer yerleşimlerle birlikte aşağıda daha ayrıntılı ele alınmıştır.

Erken Neolitik Çağ’da Yapı Kültü

Neolitik Çağ öncesi kültürü olan Khiamian Kültürü’nün Mureybet tabakalarında ortaya çıkarılan özelliklerine bakıldığında Neolitik Çağ kültürel özellikleri ile benzerlik gösterdikleri görülmektedir. Mureybet yerleşiminin en erken tabakası Natufian dönemine tekabül ederken, bu tabaka da basit barınak tipi konutların olduğu ve çoğunlukla tarımsal olguların ele geçtiği görülmektedir. Tıpkı Güney Levant yerleşimlerinde olduğu gibi. Ancak Mureybet’in Khiamian dönemi tabakasında ortaya çıkarılan yapılarda köklü değişimler olmasının yanı sıra iç donanımların arttığı ve bunların belirli konuları (ritüel, depolama, günlük ihtiyaçlar gibi) simgelediği (Sembolizm) görülmektedir. Yapılarla birlikte J. Cauvin’in de değindiği “(bereket kültü?) ve boğa ibadeti”²⁷ gibi inançsal sistemi gösteren çok farklı olguların da ortaya çıktığı görülmektedir. Erken Neolitik Çağ’da da (MÖ 9600-7200/7000) bu Khiamian etkilerinin devam ettiği ve yerleşimlerin bu doğrultuda şekillendiği görülmektedir. Özellikle yerleşimin merkezi olan “Kamu Yapıları” yine bu dönemde oldukça yaygın kullanılmaya devam edilmiştir. Öyle ki kullanımdan düşse de bu özel yapılar yıkılmamış, içleri doldurularak belli törenlerle gömülmüş ya da yenileme veya yeniden kurulum yapılarak tekrar kullanılmıştır. Yaklaşık MÖ 7000’li yıllara kadar değişimler geçirerek kullanılan bu yapılar üreticilik ve evcilleştirme gibi gelişmelerle birlikte (kolektif yaşam tarzından bireysel/mülkiyetçi yaşam tarzına) tamamen kullanımdan çıkmışlardır. Bunu yerine bu yapıların simgelediği bazı olgular (depolama, inanç, yönetim gibi) tek başlarına, birbirlerinden ayrı olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Bu çıkarımlardan anlaşılacağı üzere Erken Neolitik Çağ’da “Yapı Kültü” uygulaması bahsi geçen özel yapılarda uygulanan bir özellik gibi görülmektedir. Ian Hodder, “bahsi geçen yapıların bir kimliğinin olduğunu, işlev bakımından yetersiz hale gelmesi ve kullanımdan düşmesi ile yerleşim halkı tarafından korumak ve saklamak için bu uygulamaların yapıldığını” söylemektedir²⁸. Hodder’in dediği gibi bu yapılar halk tarafından birey olarak görülmüş, kutsal sayılmış ve ölümünün (kullanımdan düşmesinin) ardından tıpkı bir insanmış gibi defin yapılmıştır.

Yakındoğu’da Erken Neolitik Çağ’a tarihlendirilen birçok yerleşim yeri ortaya çıkarılmıştır. Bu yerleşimlerin büyük çoğunluğu Mezopotamya’da (Orta

²⁷ Cauvin, 2000: 127.

²⁸ Hodder, 2006: 133.

ve Yukarı Mezopotamya) yer almaktadır. Güney Levant Bölgesinde de yerleşimler olmasına karşın Mezopotamya Bölgesine göre daha azdır. Kıbrıs topraklarında da bu döneme ait yerleşimler ortaya çıkarılmıştır ve oldukça iyi veriler sunmaktadır. Bu dönem yerleşimlerini kültürel bölgelere göre ele alacak olursak; Yukarı Dicle Kültür Bölgesi: Hallan Çemi²⁹, Çayönü³⁰, Boncuklu Tarla³¹, Çemka Höyük³², Körtik Tepe³³, Güsir Höyük³⁴, Hasankeyf Höyük³⁵. Göbekli Tepe Kültür Bölgesi: Göbekli Tepe³⁶, Karahan Tepe³⁷, Sayburç³⁸ ve Nevali Çori³⁹. Kuzey Suriye Kültür Bölgesi: Mureybet⁴⁰, Jerf el-Ahmar⁴¹, Tell 'Abr⁴², Tell Qaramel⁴³, Dja'de el-Mughara⁴⁴, M'lefaat⁴⁵ ve Abu Hureyra⁴⁶. Cezire Kültür Bölgesi: Nemrik 9⁴⁷ ve Qermez Dere⁴⁸ (Resim 2). Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin güneybatısında bulunan Levant topraklarında Jericho, Nativ, Hagdud⁴⁹, Beidha⁵⁰, Ain Gazal⁵¹ gibi yerleşimler bulunmaktadır. Kıbrıs'ta ise Klimonas, Khirokitia, Shillourokambos, Kalavassos Tenta, Akrotiri-Aetokremnos, Mylouktia ve Akanthou önemli Neolitik Çağ yerleşimleridir⁵². Arkeolojik kazıları kısmen tamamlanan ya da yarım kalan yerleşimlerin nerdeyse hepsinde inançla ilgili veri ele geçmiştir. Bu durum, Erken Neolitik Çağ'da bu sistemin ne denli yoğun yaşanıldığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Oluşturulan bu "Kültür Bölgesi" ayırımı ise bölgelerde ortaya çıkarılan mimari ve diğer buluntular üzerinden yapılmıştır. Örneğin, her kültür bölgesinin kendine has özellikleriyle donattığı "kamu yapıları" bulunmaktadır. Göbekli Tepe Kültür Bölgesi'nde stellerde ve yapı duvarlarında sembolik amaçlı işlenmiş görsellerle birlikte üç boyutlu (heykel/figürin) objelerde ele geçmektedir. Yukarı Dicle ve Cezire Kültür Bölgeleri'nde bu uygulamalara ait veriler nerdeyse yok denecek kadar azdır. Kuzey Suriye Kültür Bölgesi'nde ise daha kompozit bir durum söz konusudur. Ancak farklı iç donanım ve mimari özellikleri olmasına karşın bahsi geçen bu yapıların kullanım amaçları her bölgede aynıdır.

²⁹ Rosenberg, 2011.

³⁰ Erim Özdoğan, 2011.

³¹ Kodaş 2018; Kodaş 2019.

³² Kodaş-Genç 2019: 211; Çiftçi-Kodaş, 2020; Çiftçi, 2022.

³³ Özkaya-Coşkun, 2011.

³⁴ Karul, 2011: 1.

³⁵ Miyake-Maeda, vd., 2012: 3.

³⁶ Schmidt, 2007: 115; 2011: 41.

³⁷ Çelik, 2000: 6-8; Karul, 2021.

³⁸ Özdoğan E.-Uludağ, 2022.

³⁹ Hauptmann, 2007: 131.

⁴⁰ Cauvin, 1977: 19, Ibáñez, 2008.

⁴¹ Stordeur 1999: 132; 2000: 33.

⁴² Yartah, 2002: 5; 2013: 65.

⁴³ Mazurowski, 2004: 355; Mazurowski-Jammous, 2000: 327.

⁴⁴ Coqueugniot, 2014: 91.

⁴⁵ Kozłowski, 1998: 179.

⁴⁶ Moore-Hillman, vd., 2000: 105.

⁴⁷ Kozłowski ve Kempisty, 1990: 348.

⁴⁸ Watkins vd., 1991: 1-3.

⁴⁹ Kenyon, 1981:1-5.

⁵⁰ Kirkbride, 1966.

⁵¹ Rollefson, 1998.

⁵² Guilaine, 2016: 194.

Erken Neolitik Çağ'da "Yapı Kültü" uygulamasını ele aldığımızda yukarıda sayılan kültür bölgelerine göre bir değerlendirme yapılmıştır.

Yukarı Dicle Kültür Bölgesi'nde arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılan yerleşimlerin hepsinde "Yapı Kültü" uygulamasını görmek mümkündür. Ayrıca bu bölgede sadece "kamu yapıları"na bu uygulamanın yapıldığı da görülmektedir. Bu kültür bölgesinde bulunan her yerleşimde neredeyse aynı özellikler uygulandığından yerleşimleri ayrı değerlendirmek yerine genel bilgi verilmektedir. Geç ve Orta Çanak-Çömleksiz Neolitik B evresine ait olan (Boncuklu Tarla ve Çayönü "Terazzolu Yapıları") özel yapılarda kült özelliklerinden bazılarının uygulandığı görülmektedir. Bu yapılar erken dönem yapıları gibi gömülü inşa edilmediğinden (yüzey üstüne inşa) içlerinin doldurulduğuna dair kesin veriler yoktur. Ancak kazılarda yapıların içinden buluntu ele geçmemesi temizlendiklerini göstermektedir⁵³. Daha erken dönem özel yapılarında ise "Yapı Kültü"nün neredeyse tüm özellikleri görülmektedir. Yapı içi temizliği, kurban ve yemek ritüelleri, yapının toprak, taş ve çeşitli materyallerle doldurulması gibi işlemler kanıtlarıyla ele geçmiştir. Boncuklu Tarla "Payandalı, GD ve Stelli" yapılarında⁵⁴, Çemka Höyük⁵⁵, Hasankeyf⁵⁶ ve Güsir Höyük⁵⁷ kamu yapılarında aynı yerde sürekli yenilemeler görülmektedir. Bu yapıların erken evresinde ya da bir önceki evreye ait binası (eski) kullanımdan düştükten sonra yeni yapılan bina ile eskisi gömülmüştür. Bu yeni binanın altında kalan eski binada da yapı kültü uygulaması (sadece yapı içi temizliğine ait kanıtlar bulunmaktadır) kısmen yapılmıştır.

Çayönü (Kafataslı Yapı dışında)⁵⁸ ve Hallan Çemi⁵⁹ yerleşimlerinde bulunan özel yapılarda ise farklı olarak kullanımdan düşen binanın gerekli ritüelleri yapıldıktan sonra bir daha kullanılmamak üzere terk edildiği ve başka yere inşaların yapıldığı görülmektedir. Çayönü Kafataslı Yapı uzun bir süre sürekli kullanım⁶⁰ gördüğünden (erken dönemlerde kamu yapısı geç dönemlerde ise ölü evi) yapı kültünün uygulanıp uygulanmadığı kesin değildir. Hallan Çemi A-B yapıları⁶¹ (Resim 3/1), Çemka Höyük Bina 1-1a yapısı⁶², Boncuklu Tarla GD 1-2 yapıları⁶³, Güsir Höyük'te⁶⁴ (Resim 3/2) ve Hasankeyf Höyük⁶⁵ (Resim 3/3) bulunan özel yapıların içinde büyük baş (Çemka Höyük'te küçük baş, keçi?) hayvan kafatasları istifli bir şekilde ortaya çıkarılmıştır. Bu kafataslarının yapının inşasına mı yoksa gömülmesine mi ait kurbanlar oldukları kesin değildir. Ancak temizlik aşamasından sonra bırakıldıkları kabul edildiğinden "Yapı Kültü" uygulaması olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca Çemka Höyük'te bulunan Bina 1-1a yapısı genel

⁵³ Erim Özdoğan, 2007; Kodaş-Çiftçi, 2021.

⁵⁴ Çiftçi-Kodaş, vd. 2021; Kodaş-Çiftçi, 2021.

⁵⁵ Çiftçi, 2022.

⁵⁶ Miyake-Maeda, vd., 2012.

⁵⁷ Karul, 2011.

⁵⁸ Erim Özdoğan, 1994.

⁵⁹ Rosenberg, 2011.

⁶⁰ Erim Özdoğan, 1994.

⁶¹ Rosenberg, 2011.

⁶² Çiftçi, 2022.

⁶³ Çiftçi-Kodaş, vd. 2021; Kodaş, 2023.

⁶⁴ Karul, 2011.

⁶⁵ Miyake-Maeda, vd., 2012.

olarak iki ana yenileme evresi olmak üzere toplamda beş yenileme geçirmiştir. En erken evre ile orta evreye ait kamu yapılarının tabanları altında insan gömüsü ortaya çıkarılmıştır. Bunların normal yapı içi (intramural) gömüler mi yoksa kurbanlar mı oldukları henüz netlik kazanmış değildir⁶⁶. Benzer bir uygulama Hasankeyf Höyük kamu yapısında da bulunmaktadır ancak bu alandaki mezarların hepsi yapının kullanımdan düşmesinden sonraki dönemlerde yapıldığı görülmektedir (bina ve mezar farklı dönemlere aittir)⁶⁷.

Göbekli Tepe Kültür Bölgesi'nde Yukarı Dicle Bölgesi'nde olduğu gibi her yerleşimde "Yapı Kültü" uygulamasını görmek mümkündür. Göbekli Tepe yerleşiminin erken dönemlerine (Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ A ve A-B geçiş evresi⁶⁸ ait A-D yapılarında bu uygulamanın kurban ritüeli dışında her özelliği görmek mümkündür (Resim 4). Kurban ile ilgili veriler kısıtlıdır, K. Schmidt⁶⁹ bu yapıların ortaya çıkarılması sırasında hem içte hem de dışta çok miktarda hayvan kemiğinin ele geçtiğini söylemektedir. Bahsi geçen yapılar birden fazla yenileme gördüğünden dolayı ihtimalle kurban ritüeline ait kanıtlar karışmış durumdadır. Bu yapılarda aynı zamanda eski yapının iç donanımları (özellikle "T" biçimli paye ve yontu/heykeller) sökülerek yeni yapıda tekrar kullanılmıştır⁷⁰. Yani Yukarı Dicle Bölgesi'nde olduğu gibi eski bina yenisiyle gömülmüştür. K. Schmidt Göbekli Tepe yerleşiminde bulunan tüm mimari öğelerin kutsal (kült yapıları) yapı olduğunu ve çoğunluğunun bilinçli olarak gömüldüğünü ya da kapatılarak korumaya alındığını söylemektedir⁷¹. Ancak son dönem çalışmalarında M. Kintzel ve L. Clare⁷² bunun tersini iddia ederek; bu yapıların bilinçli kapatılmadığını, Göbekli Tepe yerleşimin coğrafi özelliklerine bağlı olarak zamanla erozyon ve rüzgarın bu alanları doldurduğunu söylemektedirler. Göbekli Tepe kazı sorumluları tarafından öne sürülen iki ayrı fikirde kanıtlar ve genel görünüme bakıldığında ise yapıların bilinçli gömüldüğü fikri daha yatkındır. Çünkü K. Schmidt bahsi geçen yapıların kazıları sırasında, yapıların içinden toprak, taş ve o dönemde kullanılan ancak atıl/çöp durumda olan (havanelleri, öğütme taşları ve kırık yontular gibi) farklı materyallerle doldurulduklarını söylemektedir⁷³. Bundan dolayı yapıların "Yapı Kültü" dâhilinde bilinçli gömüldükleri düşünülmektedir.

Nevalı Çori yerleşiminde Çanak-Çömleksiz Neolitik B evresinin erken dönemlerine tarihlendirilen üç adet özel yapı ortaya çıkarılmıştır⁷⁴. Yukarı Dicle ve Göbekli Tepe gibi bu yerleşimde de kullanımdan düşen eski özel yapının üzerine yeni yapı inşası söz konusudur. Erken özel yapı H13A iken bunun üzerine (büyük ölçekli yenileme sonrası) ise H13B ve en son olarak H13C yapısı oturtulmuştur. Eski özel yapının tıpkı Göbekli Tepe A-D yapılarında olduğu gibi kullanımdan düşmesinden sonra içleri temizlenmiş,

⁶⁶ Çiftçi, 2022.

⁶⁷ Miyake-Maeda, vd., 2012.

⁶⁸ Clare-Kinzel, vd., 2019: 16; Clare-Yüncü vd., 2019: 546; Kinzel-Clare, 2020: 32-34.

⁶⁹ Schmidt, 2007.

⁷⁰ Schmidt, 2007.

⁷¹ Schmidt, 2007.

⁷² Kintzel-Clare, 2020: 32.

⁷³ Schmidt, 2007; 2011.

⁷⁴ Hauptmann, 2007: 141; 2011.

“T” biçimli payeler ve taş yontular bir sonraki (H13B-H13C)⁷⁵ özel yapıda kullanılmak üzere sökülüştür. Yani Nevali Çori yerleşiminde de diğer yerleşimde olduğu gibi, eski özel yapı yeni özel yapı ile gömülmüştür. Yine bir “Yapı Kültü” uygulaması söz konusu olmakla birlikte Nevali Çori yapılarıyla bahsi geçen özel yapıların kutsallığı daha iyi anlaşılmaktadır. Buradaki kasıt ise Erken Neolitik Çağ’ın bu özel yapıları sürekli olarak yerleşimin merkezine konumlandırılmıştır ancak, Nevali Çori’de bu durum farklıdır, bahsi geçen H13A, H13B ve H13B yapıları (tek çukur ancak üç evreli yapılar) yerleşim yerinin biraz dışına konumlandırılmıştır⁷⁶. Çevresi boş olmasına karşın Nevali Çori sakinleri eski yapının kutsallığını devam ettirmek, zaman ve insan gücünden tasarruf etmek, hali hazırda gömülü inşa edilen ve sağlam olan bazı öğeleri yenileme ile kullanmak ve eski kutsal yapıyı koruma altına almak için farklı bir yere yeniden inşa yapmak yerine eski yapının üzerine inşa ya da yeniden kurulum yapmıştır.

Karahan Tepe’ de son kazı çalışmalarıyla birlikte toplamda üç özel yapı ortaya çıkarılmıştır⁷⁷. Bunlardan en dikkat çeken AD yapısı olarak adlandırılan yapıdır. Bu yapı 23 m çapıyla bilinen en büyük yapı durumundadır. Bu ve diğer özel yapılar tıpkı Göbekli Tepe örneklerinde olduğu gibi kullanımdan düştükten sonra kasıtlı olarak toprak ve diğer materyallerle doldurulmuştur. AD yapısında farklı olarak sekilerin üzerine bilinçli bir şekilde heykel/yontular istiflenmiştir⁷⁸. Göbekli Tepe ve Nevali Çori’de eski yapının üzerine kurulacak yeni yapıda kullanılmak üzere heykel/yontu ve steller gibi öğeler kaldırılmış ve yeni yapıya eklenmiştir. Ancak Karahan Tepe’de böyle bir uygulama yapılmamıştır. Bunun sebebi ise bahsi geçen yapıların anakayaya oyulması ve kullanımdan düştükten sonra yeni bir yapıyla gömülmeye ihtiyaç duyulmamasından kaynaklanmaktadır.

Kuzey Suriye Erken Neolitik Çağ yerleşimlerine genel olarak bakıldığında “Yapı Kültü” uygulamasının tam olarak yapıldığı ve kazılarda bunların en iyi kanıtlarının ele geçtiği görülmektedir. Mureybet yerleşimi Neolitik Çağ öncesi inanç sistemi ve kısmen yapı kültürü ile ilgili veriler sunması açısından önem arz etmekle birlikte Erken Neolitik Çağ içinde oldukça önemli bilgiler sunmaktadır⁷⁹. Mureybet yerleşiminin en önemli özel yapısı “Maison 47” yapısıdır. Bu yapı tıpkı onun gibi özel yapı olan “Maison 42” yapısı üzerine inşa edilmiş ve aynı mimari özellikleri sergilemektedir⁸⁰. Maison 42 yapısı’nın bir kısmı 47 yapısının tam olarak altında olmadığından Maison 42 yapısı ile ilgili veriler biraz daha bilgi vericidir. Bahsi geçen Maison 42 yapısının açıkta kalan kısmından anlaşıldığı üzere yapı, terk edilmeden önce kısmen temizlenmiş ve bilinçli olarak düzeltilmiştir. Maison 42 yapısı, üzerine oturtulan Maison 47 yapısı gibi mekân içi bölmelere sahiptir ve her iki yapının içinde kültürel, günlük kullanım eşyaları ve depolama ile ilgili bulgular ele geçmiştir⁸¹. Maison 47 yapısı ile ilgili veriler ise daha ilginç bir “Yapı Kültü”

⁷⁵ Hauptmann, 1993: 41-42; 1999: 74.

⁷⁶ Hauptmann, 2007: 141; 2011.

⁷⁷ Karul, 2021: 23.

⁷⁸ Karul, 2021: 23-24.

⁷⁹ Cauvin 1977; Stordeur-Ibáñez, 2008: 33-34.

⁸⁰ Stordeur-Ibáñez, 2008: 61.

⁸¹ Stordeur-Ibáñez, 2008: 68-70.

uygulamasını göstermektedir. Yukarıda da bahsedildiği üzere çoğu yerleşimde, ortaya çıkarılan özel yapıların çoğunluğunda eski yapının üzerine yeni özel yapının inşası söz konusudur. Son evrede, yani son özel yapıda ise toprak, taş ve atıl/çöp durumdaki malzemelerle tamamen doldurulmuş ve bir daha kullanılmamak üzere terk edilmişlerdir⁸². Ancak Maison 47'de farklı olarak yapının temizliği, kurban hayvanın kafatasının mekân içine bırakılması ve sonra da yapının ateşe verilmesi söz konusudur. Yapının dış duvarları, kazılar sırasında ortaya çıkarılan dikme izlerinden anlaşıldığı kadarıyla ahşap duvar olarak inşa edilmiştir. Aynı şekilde dam ya da üst kısımda yine ahşap kullanılmıştır. Yapının ateşe verilmesi ve ateş söndükten sonra kısmen tahrip edilip sonra toprakla doldurulması işlemi⁸³ şimdilik sadece Mureybet Maison 47 yapısında görülen bir özelliktir. Jerf El Ahmar yerleşiminde de ateş/yangın izleri olmasına karşın, tahrip edilme izi yoktur. Mureybet Maison 47 yapısında neden bu şekil bir uygulamanın yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Keza Yukarı Dicle ve Göbekli Tepe Kültür bölgelerindeki yapılarda da değinildiği üzere eski yapının bazı önemli öğeleri yeni yapılarda kullanılmak üzere alınmaktadır. Mureybet'te böyle bir durum söz konusu değildir, yerleşim tamamen terk edilmiş gibi görülmektedir. Ancak yapılan araştırmalar durumun öyle olmadığını ve yerleşimin kısa süreli de olsa kullanıldıktan sonra tamamen terk edildiğini göstermektedir (Maison 47 genel olarak Çanak-Çömleksiz Neolitik A evresine tarihlenirken yerleşim Çanak-Çömleksiz Neolitik B evresi ortasına kadar kullanılmıştır)⁸⁴. İhtimalle Mureybet kazılarının tam olarak sonuçlandırılmamasından doğan veri eksikliği bulunmaktadır.

Jerf El Ahmar yerleşimine baktığımızda ise birden fazla özel yapının varlığı dikkat çekmektedir. Çok miktarda özel yapının (her biri farklı evrelere ait) olması, kendi dönemi için oldukça önemli bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Toplamda yedi kamu yapısının ve birkaç adet mutfak ve depolama yapısının varlığından bahsedilmektedir⁸⁵. Bu yedi adet kamu yapısında yukarıda da bahsedilen, eski yapının üzerine yeni yapı oturtma işlemi bulunmaktadır. Bunlardan ilki EA 7 yapısıdır. Erken (EA 7a) ve geç (EA 7b) evreler olmak üzere ele alınan bu yapı⁸⁶ Mureybet Maison 47 ile oldukça benzer özellikler göstermektedir. Bu yapının diğerlerinden farkı, yerleşimdeki en erken yapı olması ve kurulumundan terk edilmesine kadar geçen sürede bu yapının etrafında başka bir yapının inşa edilmemesidir.⁸⁷ Ayrıca bu yapı kullanımdan düştükten sonra tamamen toprak ve taşlarla doldurulmuş ve terk edilmiştir. "Yapı Kültü" uygulamasının izleri net görülürken bunun yanı sıra yapı içinde 3 adet insan kafatası⁸⁸ ele geçmiştir. Kafataslarının yapı için kurban mı yoksa kafatası kültü ile ilişkili mi olduğu kesin değildir. Ergül Kodaş⁸⁹ bu yapıda ele geçen kafataslarını ve EA 30 yapısında bulunan insan kalıntılarını kafatası kültü ile ilişkilendirmiştir. Jerf El Ahmar'ın diğer bir

⁸² Stordeur-Ibáñez, 2008: 68-70.

⁸³ Stordeur-Ibáñez, 2008: 70.

⁸⁴ Van Loon, 1968; Cauvin, 1977; Stordeur-Ibáñez, 2008: 33-94

⁸⁵ Stordeur, 2015: 65-75.

⁸⁶ Stordeur, 2015: 344-345.

⁸⁷ Stordeur, 2015: 344-345.

⁸⁸ Stordeur, 2015: 344-345, fig.102,1/2.

⁸⁹ Kodaş, 2013: 16-17

yapısı EA 29'dur ve bu yapının hemen üstüne EA 30 yapısı oturtulmuştur⁹⁰. EA 29 yapısının içerisinde hücrelere ayrılan bir planı bulunmaktadır. Yapı kullanımdan düştükten sonra bu hücreler yeni yapı olan EA 30'da da kullanılmaya devam edilmiştir. EA 30 yapısı EA 29 yapısının üzerine inşa edilmeden önce yapının temizlendiği ve ateşe verildikten sonra EA 30 yapısının oluşturulduğu düşünülmektedir⁹¹. EA 29 yapısı içinde yangın izleri olmasına karşın yanmış ahşap kalıntısı fazla ele geçmemiştir, bu da akla yapının temizleme aşamasında, ahşap dikmelerinin sökülüp yeni yapıda kullanıldığını getirmektedir. Bir başka düşünce ise EA 30 yapısının inşası sırasında bu kömürleşmiş ahşap kalıntıları yok edilmiştir. Keza Stordeur kazılar sırasında yaptığı incelemelerde EA 30 yapısının EA 29 yapısını çok tahrip ettiğini söylemektedir⁹². EA 30 yapısında ise yine çok farklı uygulamalar söz konusudur (Resim 5). Yapı, EA 29 yapısının üzerine kurulurken aynı özelliklere devam edilmiş, iç kısımda bölmelere/hücrelere ayrılmıştır. Yapının duvarları ahşap dikmelerle desteklenmiş, bunun yanı sıra bazı bölme duvarları yüksek yapılarak destek duvarı olarak kullanılmıştır. Bu yapıda EA 29 yapısı gibi tamamen terk edilmeden önce temizlenmiş ve ateşe verilmiştir. Yanmış ahşap izlerinin bu yapıda daha belirgin olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra yapının tam ortasında sırt üstü şekilde uzanan başsız bir insan iskeleti ortaya çıkarılmıştır. Hemen ilerisinde de farklı insanlara ait kafatası parçası ve çene kemiği bulunmuştur. Stordeur bu başsız insan iskeletin bir kaza sonucu, ihtimalle "Yapı Kültü" sırasında içeri düştüğü ve orda öldüğü üzerine bir fikir geliştirilmiştir. Bu çıkarımı ise iskeletin kafatası ve ilk dört omurga kemiği eksik olması, iskeletin sağ kol kemiği üzerinde yanık izlerine rastlanması ve üzerinde yanık odun kalıntıları ele geçmesinden dolayı öne sürmüştür. Ayrıca iskeletin elleri ve parmaklarının gergin bir biçimde olması ani bir ölümü, göğüs kafesinin düz durması üzerine binen yük sonrası ezildiğini göstermektedir⁹³. Ergül Kodaş, bir kadına ait olduğu tespit edilen iskeletin omurgalarında kesme izine rastlanmadığını, bu durumda başın yumuşak dokular yok olduktan sonra alındığını belirtmektedir⁹⁴. Olasılıkla iskelet önceden gömülmemiş, yapı terki esnasında buraya bırakılmış ve bina doldurulmuştur. Kodaş, bulunan kafatasının "kafatası kültü" ile ilişkili olarak buraya bırakıldığını ifade etmiştir⁹⁵. Jerf El Ahmar'ın diğer özel yapıları EA 100, EA 101 ve EA 53 yapılarıdır. EA 101 yapısı tek odalı, oldukça büyük ebatlı bir yapıdır. Yapı tamamen terk edilmemiş, yapı kültü ile ilgili veriler ise belirgin değildir. Bunun sebebi ise EA 53 yapısının tam olarak bu yapının üzerine inşa edilmesi ve yapıyı tahrip etmesinden kaynaklanmaktadır. EA 53 yapısı ise tek odalı, iç kısmı tamamen çevreleyen sekilerle donatılmıştır (Resim 5). Sekiler ve ahşap dikmeler kille sıvanmış ve bu sıvalar üzerine kazıma tekniğinde figürler yapılmıştır. Özellikle bir seki frizi üzerinde kazınan başsız insan çizimi, EA 30 yapısında ele geçen başsız insan iskeletini akla getirmektedir⁹⁶. Bu çizimle birlikte bir insan kurbanı ritüelinin varlığından

⁹⁰ Stordeur, 2015: 142-143.

⁹¹ Stordeur, 2015: 143.

⁹² Stordeur, 2015: 142-143, fig. 48, 51.

⁹³ Stordeur, 2000: 36.

⁹⁴ Kodaş, 2013: 16-17.

⁹⁵ Kodaş, 2013: 16-17.

⁹⁶ Stordeur, 2015: 351-352.

bahsetmek mümkündür. EA 53 yapısı diğer yapılar gibi ateşe verilmiş ancak tamamlanmadan ateş sönmüş ya da söndürülmüştür. İhtimale yangın sırasında yapının içinin doldurulma işlemi başlatılmıştır. Ele geçen bazı kalıntıların bir kısmının yandığı görülmektedir. EA 100 yapısı kazıcısı Stordeur tarafından “en süslü” yapı olarak tarif edilmektedir. Yapının tamamı ortaya çıkarılamamış sadece bir kısmı kazılmıştır. Kazılan bu kısımda ortaya çıkarılan seki üzerinde birçok kazı bezeme bulunmaktadır. Bunlardan en çok dikkati çeken ise başsız insan figürleridir (Resim 6)⁹⁷. Bu yapının bilinçli yakıldığına ilişkin verilere ise rastlanmamıştır.

Dja'de El Mughara yerleşiminde yaklaşık MÖ 9200-9000 yıllarına tarihlendirilen bir özel yapı ortaya çıkarılmıştır. “Resimli Yapı” olarak anılan bu özel yapının iç kısmı kırmızı, siyah ve beyaz renkler ağırlıkta olmakla birlikte çoğunlukla geometrik şekillerle (dikdörtgen ve kare) boyanmıştır⁹⁸. Yapının içinde kazılar süresince boyalı duvarlar dışında bulgu ele geçmemiştir (Resim 7). Jerf El Ahmar yapıları gibi bu yapı yakılmamış, kullanımdan düştükten sonra çatı kısmı kaldırılmış, yapının merkez noktasına, taban üstüne bir insan cesedi bırakılmış ve yapı ağızına kadar doldurulmuştur⁹⁹. İnsan kalıntısının “Yapı Kültü” ile ilgili bir kurban olup olmadığıysa henüz bilinmemektedir. Jerf El Ahmar ve Dja'de El Mughara yerleşimlerinde hayvan başlarının yapılara bırakma ritüelinin uygulanmadığı¹⁰⁰, ön planda insanın yer aldığı ritüel izlerinin baskın olduğu anlaşılmaktadır

Cezire Kültür Bölgesi'nde Qermez Dere ve Nemrik 9 yerleşimlerinde ortaya çıkarılan yapılarda ise basit diyebileceğimiz “Yapı Kültü” izleri söz konusudur. Yapılar temizlendikten sonra doldurulmuş ve terk edilmiştir. Nemrik 9 yerleşiminde farklı alanlar farklı özel yapılar ortaya çıkarılmıştır ancak bunlarda diğer bölgelerde gördüğümüz eski yapının üzerine yeni yapı oturtma işlemi yoktur (Resim 8/1). Bina kullanımdan düştükten sonra temizlenip, doldurulmuş ve bir daha kullanılmamak üzere terk edilmiştir¹⁰¹. Qermez Dere'de ise toplamda dört özel yapı ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan üçü, RAA, RAB ve RAD yapıları birbiri üzerine inşa edilmiş ve aralarında fazla bir zaman farkı yoktur. Eski yapı kullanımdan düştükten sonra kült uygulamaları yapılmış ve sonrasında üzerinde farklı akslarda (farklı doğrultuda, Resim 8/2) olan yapılar inşa edilmiştir¹⁰².

Güney Levant ve Kıbrıs Bölgeleri'nde ise yine “Yapı Kültü” ile ilgili özellikler olmasına karşın netlik kazanmamıştır¹⁰³. Kıbrıs'ta bulunan Klimonas yerleşimindeki özel yapıda kısmen “Yapı Kültü” ne ait izler bulunmaktadır¹⁰⁴. Ancak her iki bölgede ortaya çıkarılan ritüellerin bahsi geçen “Yapı Kültü” ile ilişkisi tam olarak bilinmemektedir. Bu bölgelerde yerleşim yerlerinde ele

⁹⁷ Stordeur, 2015: 353, fig. 110, 1-2.

⁹⁸ Coqueugniot, 2011: 152-153.

⁹⁹ Coqueugniot, 2011: 153.

¹⁰⁰ Jerf El Ahmar'da EA47 yapısında birçok hayvan boynuzu ele geçmiştir. Ancak bu yapının özel bir işlevinin varlığı kesin değildir. Stordeur bu yapıyı daha çok mutfak ya da işlik gibi yorumlamaktadır. Stordeur, 2015: 295.

¹⁰¹ Kozłowski, 1989; Kozłowski-Kempisty, 1990.

¹⁰² Watkins-Baird, 1987; Watkins-Betts, vd., 1991; Watkins-Betts, vd., 1995.

¹⁰³ Kirkbride, 1966; Kenyon, 1981; Rollefson, 1998.

¹⁰⁴ Guilaine-Vigne vd., 2012; Guilaine, 2016.

geçen hayvan başları mekan içlerinde olmasına karşın kült ile ilişkili değildir. Sadece yapıların basit bir şekilde gömüldüğü ya da zamanla dolduğu söylenebilir.

Tartışma ve Sonuç

Yakındoğu Neolitğinde özellikle Yukarı Mezopotamya Bölgesi yerleşimlerinin ve bulgularının önemi oldukça fazladır. Yukarıda ele alınan verilerin çoğunluğu bahsi geçen bu bölgeden elde edilmektedir. “Yapı Kültü” ile ilgili olan verilerin yanı sıra dönemin sosyal, ekonomik, inançsal ve kültürel tüm özelliklerini de bu bölgeden öğrenmek mümkündür. Konumuz gereği ele aldığımız “Yapı Kültü” de bu özelliklerle bağlantılıdır.

Ele aldığımız tüm bölgelerde, incelenen yerleşimlerde genel olarak “yapı kültü” nün ortak/kolektif olan tüm yapılarda uygulandığı görülmektedir. Özel yapılar ya da kamu yapıları olarak ele alınan bu yapıların biçimleri, iç donanımları ne kadar farklı olursa olsun aynı amaç için oluşturuldukları (ortak olan her şey için) görülmektedir. Tıpkı bu genelleme gibi “yapı kültü” de bir genellemeye tabii tutulduğunda uygulamanın yaygın kullanıldığı ve bazı bölgesel farklılıklara rağmen aynı şekilde işlendiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada ele alınan konu ve yerleşimleri değerlendirdiğimizde;

- Yukarıda ele alınan özelliklere bakıldığında sadece özel (kamu/ortak yapılar) yapılarda “Yapı Kültü” uygulamasının izlerinin olduğu görülmektedir. Bunun nedenleri arasında her ne kadar yapıların kutsallığı ve inanç sistemi öncelikli etki olsa da bunun dışında farklı nedenlerde bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi bahsi geçen yapıların yerleşim örgüsü içindeki konumlarıdır. Erken Neolitik Çağ’da bu yapılar ya yerleşimlerden önce ya da yerleşimler ile birlikte inşa edilmiştir. Bu özel yapıların yerleşimden önce veya birlikte kurulmuş olmasındaki ana düşünce ise, konut ve diğer yapıların bahsi geçen özel yapıların çevresinde boş bir alan bırakacak şekilde inşa edilmeleridir. Yani planlı bir yerleşim örgüsü bulunmaktadır. Bundan dolayı bu yapılar kullanımdan düştükten sonra tamamen iptal edilmemiş, üzerine yeni özel yapı inşa edilmiştir. Bunun sebeplerinden biri ise ihtimalle yerleşim örgüsü içinde eski yapının konumu gibi merkezi bir alan bulmanın zorluğudur. Bir diğer etken ise; genellikle bu özel yapıların çevresi (açık ortak alan), yapı ile benzer özellikler taşıdığından kısmen bulunduğu alanda kutsal sayılmış ve yeni yapı bu alanda inşa edilmiştir. Bunların yanı sıra en önemli sebep ise bahsi geçen yapılar çukur içine (tam ya da yarı gömülü) inşa edildiklerinden dolayı yeni yapıyı bunun üzerine inşa etmek daha basit bir çözümdür. Yani hem zaman hem de işçilik tasarrufu yapıldığı gibi yerleşimin merkezi ve kutsal alanı yeniden kullanılmıştır. Ancak eski yapının tam bir “Yapı Kültü” uygulamasına tabii tutulduğuna dair kanıtlar çok azdır. Eski yapının temizlendiği ve bazı iç donanımlarının iptal edildiği kazılarla anlaşılmaktadır (Göbekli Tepe A-D yapıları¹⁰⁵, Nevali Çori¹⁰⁶, Boncuklu Tarla Payandalı Yapı ve GD yapıları¹⁰⁷, Jerf El Ahmar EA 30¹⁰⁸ ve Mureybet¹⁰⁹. Hatta

¹⁰⁵ Schmidt, 2007.

¹⁰⁶ Hauptmann, 2007: 141; 2011.

¹⁰⁷ Çiftçi-Kodaş, vd. 2020; Kodaş-Çiftçi, 2021; Kodaş, 2023.

¹⁰⁸ Stordeur, 2015: 351-353.

bazı eski yapıların ana duvarlarının yenilenerek yeniden kullanıldığı, stel/paye, heykel, sunak gibi bazı iç donanımların tekrar yeni binada kullanıldığı da görülmektedir (Göbekli Tepe, Nevali Çori, Boncuklu Tarla, Çayönü, Jerf El Ahmar, Mureybet gibi). Bu durumda eski özel yapılarda kısmi bir ritüelin yapıldığı, yeni yapının bu ritüel sonrası inşa edildiği söylenebilir. Bazı örneklerde ise (Boncuklu Tarla GD yapıları¹¹⁰, Hasankeyf Höyük¹¹¹ Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ A evresine ait yapıların kendi döneminde tamamen doldurulduğu (Yapı Kültü ile birlikte) ve kullanılmamak üzere iptal edildiği gözlenmektedir. Ancak daha geç dönemlerde bu yapıların dolgu toprağı üzerine daha basit görünümlü özel yapılar da inşa edilmiştir. Özetle bu özel yapıların konumları oldukça önem arz etmektedir, bundan dolayı eski yapının tamamen işlevini kaybetmesinden sonra ritüeller (Yapı Kültü) yapılmış ve aynı alan yeniden kullanılmıştır.

- Yapı Kültü uygulamasında genel olarak yapının toprak (taş, bazen çevredeki karışık materyaller) ile gömülmesi işlevi temel alınmaktadır. Ancak yukarıda da ele alındığı üzere farklı olarak yeni binanın aynı yere inşası da bir gömü şeklidir. Ancak bu eski yapılarda tamamen terk edilme sürecindeki (yerleşim ve son özel yapının terk edilmesi) gibi farklı ritüel izlerine rastlanmaktadır. Genel olarak yapının doldurulmasından önce yapının iç kısmı temizlenir, taşınabilir tüm objeler alınır. Temizlik işlemi sonrası ise yapının içi toprak, taş ve çevrede bulunan atıl durumdaki malzemelerle doldurulur. Ancak ne var ki bazı yerlerde bu durum farklılıklar göstermektedir. Neredeyse tüm bölgelerde yapı kültürü uygulanan binalarda hayvan başları ele geçirilmiştir. Ancak bu hayvan başlarının yapının ilk kurulumunda mı yoksa gömülmesi sırasında mı yapı içine bırakıldığı kesin değildir. Yani bu özel yapıların inşasında da kurban merasiminin yapılması muhtemeldir ve kurban edilen hayvanın başı bu yapıya hediye edilerek içinde muhafaza edilmiş olmalıdır. Ancak genel görüş bu özel yapının gömülmesi sırasında kurban edilen hayvana ait olduğudur. Keza Kuzey Suriye yerleşimleri olan Jerf El Ahmar¹¹² ve Dja'de El Mughara'da¹¹³ yapı içinde başsız insan vücudu ele geçmesi, bu özel yapıların gömülmesi sırasında kurban ritüelinin varlığını işaret etmektedir. Bunun yanı sıra Jerf El Ahmar yerleşiminde EA 30 yapısından sonra kullanıldığı düşünülen EA 53 – EA 100 yapısının banketlerinde, kil sıva üzerine yapılan kazıma bezemelerde bu ritüelin tasviri (başsız insan gövdeleri) yer almaktadır¹¹⁴. Genel olarak, yapı kültürü esnasında kurban ritüelinin yapıldığı ancak bölgesel özelliklere göre kurban edilenin değişebildiği görülmektedir. Aynı şekilde yine bu kült işlemi sırasında yemeklerin de yapıp yenildiği de söylenebilir, çünkü kazıları yapılan bu tip binaların çevresinde oldukça fazla ateş çukurları ve hayvan kemikleri ele geçmiştir (yas ya da eğlence göstergesi olarak).

¹⁰⁹ Stordeur-Ibáñez, 2008.

¹¹⁰ Çiftçi vd. 2020; Kodaş, 2023.

¹¹¹ Miyake-Maeda vd., 2012.

¹¹² Stordeur, 2000; 2015.

¹¹³ Coqueugniot, 2011: 153.

¹¹⁴ Stordeur, 2015.

- Yapı Kültü uygulaması Erken Neolitik Çağ'da kullanılan bir özelliktir. Bunun öncelikli sebebi yukarıda sayılan yerleşimlerde ortaya çıkarılan özel yapıların topluluklar tarafından kutsal sayılmasından kaynaklanmaktadır. Ancak ne var ki Çanak-çömleksiz Neolitik Çağ B evresinin ortasına ve sonuna denk gelen bazı özel yapılarda (Çayönü ve Boncuklu Tarla "Terazzolu Yapıları") bu uygulama tam olarak kullanılmamıştır¹¹⁵. Bu Erken Neolitik Çağ'ın sonuna tekabül eden yapılarda daha çok temizleme ve koruma işlemleri yapılmış ve diğer yapılar gibi içleri doldurulmamıştır. Bunun en büyük sebebi ise bahsi geçen geç dönem kamu yapılarının toprak içine inşa edilmemesinden (gömülü yapı olmadıkları için) kaynaklanmaktadır. Bahsi geçen Çayönü ve Boncuklu Tarla "Terazzolu Yapıları" dikdörtgen bir plana sahip olup, yüzey toprağı üzerine inşa edilmişlerdir¹¹⁶. Ancak diğer yapılar ya tam ya da yarım bir şekilde toprak içine gömülü şekilde inşa edilmiştir. Bundan dolayı içlerinin toprak, taş ve diğer materyallerle doldurulması daha olağandır. Kısacası "Yapı kültü" uygulamasında ritüeller dışında yapının fiziki özellikleri de göz önüne alınmış gibidir.

- "Yapı Kültü" neredeyse her yerleşimde ve bölgede görülen bir uygulama olmasına karşın bazı farklılıklar göstermektedir. Bunun sebebi ise bölgelere göre kültürel değişimlerden ve ana malzeme gibi diğer etkenlerden kaynaklanmaktadır. Göbeklitepe'de ana malzeme taş olduğundan taş steller kullanılırken, Mureybet, Jerf El Ahmar gibi yerleşimlerde ahşap dikmeler ve ahşap mimari öğeler kullanılması "Yapı Kültü" ritüellerinin farklı olmasına (yapının yakılması gibi) neden olmaktadır.

Sonuç olarak; "Yapı Kültü" uygulaması Neolitik Çağ öncesinde (Geç Epi-Paleolitik) kısmen var olan ancak tam teşekküllü bir şekilde Neolitik Çağ içinde uygulanan bir inanç ve ihtiyaç biçimidir. Özellikle Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde yaygınlık göstermesine karşın "Yapı Kültü" nün farklı bölgelerde de uygulandığı görülmektedir. Özel yapılar olarak ele alınan ve dönemin merkezi durumundaki "kamu – ortak – kolektif" yapılarında genellikle uygulandığı ve bu yapıların yerleşimin bir bireyi olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bundan dolayı bu yapılar tıpkı bir insan gibi temizlenip, çeşitli ritüellerle gömülmüştür. İnsan mezarlarında ele geçen buluntular gibi bu yapılar da hediyeler ya da kurbanlarla birlikte defnedilmiş bu da bir öte dünya inancının var olduğunu göstermektedir. İnanç dışında bir de ihtiyaç durumu vardır. Bu ihtiyaç durumu da, yerleşimin odak noktası olan bu özel yapıların yeniden inşa süresini kapsamaktadır. Konumları ve kutsallıkları bakımından bu yapıların çoğunlukla aynı yere, eski yapının üzerine inşa edildiği görülmektedir. Eski yapının ritüellerle gömülme işlemi yapılırken hali hazırda olan kutsal alan yeniden kullanılmıştır. Bu da Neolitik Çağ topluluklarının inanç ve günlük kazanımların birlikte yürüttüğünü, öncelikli olguların pek olmadığını (inançsal ya da tamamen beslenme üzerine yaşam tarzının olmadığı, her iki olgunun birlikte kullanıldığı anlaşılmaktadır) göstermesi açısından önemli bilgi vermektedir.

¹¹⁵ Erim Özdoğan, 2007; Kodaş-Çiftçi, 2021.

¹¹⁶ Erim Özdoğan, 2007; Kodaş-Çiftçi, 2021.

Kaynakça

- BAR-YOSEF O.-GOREN, N., 1973. "Natufian Remains in Hayonim Cave". *Paléorient*, I, ss. 49-68.
- BAR-YOSEF, O., 1998. "The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture". *Evolutionary Anthropology*, 6(5), ss. 159-177.
- BYRD, B.F., 2002. "Households in Transition Neolithic Social Organization within Southwest Asia", In: Ian Kuijt (Ed), *Life in Neolithic Farming Communities Social Organization, Identity, and Differentiation*. New York: Kluwer Academic Publishers, ss. 63-92.
- CALVET, C., 2007. *Zivilisationen – Wie Die Kultur Nach Sumer Kam*. Munich (Münih): Kindle Edition.
- CAUVIN, J., 1977. "Les Fouilles de Mureybet (1971-1974) et Leur Signification Pour Les Origines de la Sédentarisation au Proche-Orient". *Annals of the American School of Oriental Research*, 44, ss. 19-48.
- CAUVIN, J., 1994. *Naissance des Divinités, Naissance de L'agriculture. La Révolution des Symboles au Néolithique*. Collection Empreintes (Nouvelle Editions Corriege: 1997). Paris: CNRS Editions.
- CAUVIN, J., 2000. *The Birth of The Gods and The Origins of Agriculture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CHILDE, G., 1953. *New Light on the Most Ancient Near East*. New York: Routledge.
- CLARE, L.-KINZEL, M.-SÖNMEZ, D.-ULUDAĞ, C., 2019. "Göbekli Tepe: UNESCO Dünya Miras Alanı ve Değişen Yaklaşımlar". *Mimarlık*, 405, ss. 14-19.
- CLARE, L.-TUNA YÜNCÜ, Z.-ULUDAĞ, C., 2019. "Göbekli Tepe". In: Ertürk, N. and Karagül Türk, Ö. (Eds), *UNESCO World Heritage in Turkey 2019*, Ankara, ss. 522-547.
- COQUEUGNIOT, E., 2011. "Des Peintures Dans Un Bâtiment Communautaire Du Néolithique Précéramique (Vers 9000 Av. J.-C.) À Dja'de (Syrie) : Nature, Insertion Dans L'architecture Et Tentative D'interprétation". *Papers*, XXIV, Valcamonica Symposium 2011, ss. 151-156.
- COQUEUGNIOT, E. 2014. "Dja'de (Syrie) et Les Représentations Symboliques au 9e Millénaire cal. BC". In: C. Manen- T. Perrin- J. Guilane (Eds), *La Transition Néolithique en Méditerranée*, Actes de Colloque (Toulouse, useum, 14-15 Avril 2011). Paris: CNRS Editions, ss. 91-108.
- ÇELİK, B., 2000. "A New Early Neolithic Settlement: Karahan Tepe". *Neolithics*, 2-3(00), 6-8.
- ÇİFTÇİ, Y., 2022. "Çemka Höyük, Late Epipaleolithic and PPNA Phase Housing Architecture". *Near Eastern Archaeology*, University of Chicago Press, 85, ss. 12-24., Doi: 10.1086/718166

- ÇİFTÇİ, Y.-KODAŞ E.-ÖZKAN K. 2021. "Boncuklu Tarla Güneydoğu Alanı Çanak Çömleksiz Neolitik A Evresi Mimarisi ve "Nemrik Kültürü" Sorunsalı". *TUJANES*, 3, ss. 54-70.
- ÇİFTÇİ, Y.- KODAŞ, E.-GENÇ, B., 2020. "Çemka Höyük'te Açığa Çıkarılan Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A Evresi Radyan Planlı Yapılar". *Anatolia/Anadolu*, 46, ss. 25-48.
- D'ERRICO, F.-HENSHILWOOD, C.-VANHAEREN, M.-VAN NIEKERK, K., 2005. "Nassarius kraussianus shell beads from Blombos Cave: evidence for symbolic behaviour in the Middle Stone Age". *Journal of Human Evolution*, 48(1), ss. 3-24.
- EDWARDS, P. C., 1988. "Natufian Settlement in Wadi Al-Hammeh". *Paléorient*, 14(2), ss. 309-315.
- ELIADE, M. 2015. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına (Çeviren: Ali Berktaş)*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- ERİM ÖZDOĞAN, A. 1994. *Çayönü Yerleşmesinin Çanak-Çömleksiz Neolitikteki Yeri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERİM ÖZDOĞAN, A. 2007. "Çayönü". *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, ss. 57-97.
- ERİM ÖZDOĞAN, A. 2011. "Çayönü". In: M. Özdoğan vd. (Eds.), *The Neolithic in Turkey: The Euphrates Basin*. İstanbul: Archaeology and Art Publication, ss. 185-269
- FRENCH, D. 1962. "Excavations at Canhasan". *Anatolian Studies*, XII, ss. 27-40.
- GARROD, D.A.E 1930. "The Palaeolithic of Southern Kurdistan: Excavations in the Caves of Zarzi and Hazar Merd". *Bulletin of the American School of Prehistoric Research*, 6, ss. 8-43.
- GARROD, D.A.E., 1932. "A New Mesolithic Industry: The Natufian of Palestine". *Journal of the Royal Anthropological Society*, 62, ss. 257-269.
- GARROD, D.A.E. 1936. "A Summary of Seven Seasons Work in the Wady Mughara". *Bulletin of the American School of Prehistoric Research*, 12, ss. 125-129.
- GARROD, D.A.E-BATE, D.M., 1937. *The Stone Age of Mount Carmel*, Oxford.
- GUILAINE, J., 2016. "Maisons Néolithiques : Exemples Méditerranéens, Dans" In: Chapdelaine, C., Burke A., Gernigon K. (Eds), *L'archéologie des maisons néolithiques – pour une approche comparative transatlantique*, Actes du colloque international, 24 et 25 octobre 2014, Université de Montréal, Paléolithologie, 8, ss. 189-216.
- GUILAINE J.-VIGNE J.-D. - BRIOIS F.- FRANEL Y.- TENGBERG M.- WILLCOX G., 2012. Klimonas. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 136-137 (2), ss. 875-879.

- HAUPTMANN, H. 1993. "Ein Kultgebaude in Nevali Çori". In: Frangipane, M. (Ed.), *Between the Rivers and Over the Mountain. Archaeologica Anatolica e Mesopotamica*. Rome: Alba Palmieri Dedicata, ss. 38-69.
- HAUPTMANN, H. 1999. "The Urfa Region". In: M. Özdoğan ve N. Başgelen (Ed.), *Neolithic in Turkey, The Cradle of Civilization*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, ss. 65-86.
- HAUPTMANN, H., 2007. "Nevali Çori ve Urfa Bölgesi'nde Neolitik Dönem". Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (Ed.), *Türkiye'de Neolitik Dönem içinde*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, ss. 131-164.
- HAUPTMANN, H., 2011. "The Urfa Region". In: M. Özdoğan (Ed.), *The Neolithic in Turkey: The Euphrates Basin*. İstanbul: Archaeology and Art Publication, ss. 85-138.
- HENRY, D.O., 1976. "Rosh Zin: A Natufian Settlement Near Ein Avdat". In: A.E. Marks (Ed), *Prehistory and Paleoenvironments in the Central Negev, Israel*. Dallas: SMU Press, ss. 317-347.
- HENRY, D.O., 1989. *From Foraging to Agriculture: The Levant at the End of the Ice Age*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- HENSILWOOD, C.S.-D'ERRICO, F.-WATTS, I., 2009. "Engraved ochres from the Middle Stone Age levels at Blombos Cave, South Africa". *Journal of Human Evolution*, 57(1), ss. 27-47.
- HODDER, I., 2006. *Çatalhöyük, Leoparın Öyküsü* (Çeviren: Dilek Şendil). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- IBÁÑEZ, J.J., 2008. *Le Site Néolithiques de Tell Mureybet (Syrie du Nord)*. En *Hommage a Jaques Cauvin*. Oxford: British Archeological Report, International Series 1843.
- KARUL, N., 2011. Güsir Höyük. In: M. Özdoğan (Eds.), *The Neolithic in Turkey: The Tigris Basin* (1-17). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- KARUL, N., 2021. "Buried Buildings at Pre-Pottery Neolithic Karahantepe". *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 82, ss. 21-31.
- KENYON, K., 1981. *Excavations at Jericho, Volume 3, The Architecture and Stratigraphy of the Tell*. London: The British School of Archaeology in Jerusalem.
- KINZEL, M.-CLARE, L., 2020. "Monumental – Compared to What? A Perspective from Göbekli Tepe". In: Anne Birgitte et al. (Eds), *Monumentalising Life in the Neolithic, Narratives of Change and Continuity*, Oxford: Oxbow Books, ss. 29-48.
- KIRKBRIDE, D. 1966. "Five Seasons at the Pre Pottery Neolithic Site of Beidha in Jordan". *Palestine Exploration Quarterly*, 98(1), ss. 8-72.
- KIRKBRIDE, D., 1968. "Beidha 1967: An Interim Report". *Palestine Exploration Quarterly*, 100(2), ss. 90-96.
- KODAŞ, E., 2013. "Jerf El Ahmar EA 30 Binası ve Yakınoğu'da PPNA-PPNB'ye Geçiş Dönemine ait Kamu Binaları". *Tüba-Ar*, 16, ss. 9-20.

- KODAŞ, E., 2018. "Yukarı Dicle'de Yeni Bir Çanak-Çömleksiz Neolitik Yerleşim Yeri: Boncuklu Tarla Kazıları ve İlk Gözlemler". *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 158, ss. 157-158.
- KODAŞ, E., 2019. "Kuzey Mezopotamya'da PPNA ve PPNA-PPNB Geçiş Dönemi'ne tarihlenen 'sembolik objelerin' bölgesel dağılımı üzerine bazı gözlemler. Kültürel Çeşitlilik ve Yorumlanması". *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 161, ss. 1-22.
- KODAŞ, E., 2023. "A Review of Nemrik Culture Following Findings in the Southeast Area at Boncuklu Tarla during the 2020 Excavation Season", *Near Eastern Archaeology*, 86/2, ss. 80-91.
- KODAŞ E.-ÇİFTÇİ Y. 2021. "Public Buildings and Spatial Organization during the PrePottery Neolithic A Period: The Case of Boncuklu Tarla/SE Turkey: First Report". *Istanbul Mitteilungen* (71), ss. 47-70.
- KODAŞ, E.-GENÇ, B., 2019. Çemka Höyük: Yukarı Dicle Havzası'nda Bulunan Yeni Bir PPNA ve Geç Epipaleolitik Dönem Yerleşim Yeri. *Anadolu/Anatolia*, 45, ss. 211-221.
- KOZŁOWSKI, S.K., 1989. "Nemrik 9, Kuzey Irak'ta PPN Neolitik Bir Alan". *Paléorient*, 15 (1), ss. 25-31.
- KOZŁOWSKI, S. K., 1998. "M'lefaat. Early Neolithic site in Northern Irak". *Chaiers de l'Euphrate*, 8, ss. 179-273.
- KOZŁOWSKI, S.K.-KEMPISTY, A., 1990. "Architecture of the Pre-Pottery Neolithic Settlement in Nemrik, Iraq". *World Archaeology*, 21(3), Architectural Innovation (Feb., 1990), ss. 348-362.
- MARKS, A.E.-LARSON, P. 1977. "Test Excavations at the Natufian site of Rosh Horsha". In: A.E. Marks (Ed.), *Prehistory and Paleoenvironments in the Cenrtal Negev, İsrail, Vol II, The Avdat/Agev Area*. Dallas: SMU Press, ss. 191-232.
- MAZUROWSKI, R.F., 2004. "Tell Qaramel. Excavations 2003". In: M. Gawlikowski and W.A. Daszewski (Eds.), *Polish Archaeology in the Mediterranean. Reports 2003*. Warsaw: PCMA Series, ss. 355-370.
- MAZUROWSKI, R.F.-JAMMOUS, B., 2000. "Tell Qaramel. Excavations 2000". In: M. Gawlikowski and W.A. Daszewski (Eds.), *Polish Archaeology in the Mediterranean. Reports 2000*. Warsaw: PCMA Series, ss. 327-341.
- MELLAART, J., 1962. "Excavations at Çatalhöyük". *Anatolian Studies*, XII, ss. 41-65.
- MITHEN, S., 2006. *After the Ice: A Global Human History, 20.000-50.00 BC*. Cambridge: Harvard University Press.
- MIYAKE, Y.-MAEDA, O.-TANNO, K.-HONGO, H.-GÜNDEM, C. Y. 2012. "New Excavations at Hasankeyf Höyük: A 10th Millennium Cal. BC Site on the Upper Tigris, Southeast Anatolia". *Neo-Lithic*, 1(12), ss. 3-8.
- MOORE, A. M. T.-HILLMAN, G.C.-LEGGE, A.J.-HUXTABLE, J., 2000. *Village on the Euphrates: from Foraging to Farming at Abu Hureyra*. Oxford: Oxford University Press.

- NADEL, D., 1991. "Ohalo 11-The third Season". *Mitekufat Haeven*, 23, ss. 48-59.
- NADEL, D.-CARMI, I.-SEGA, D., 1995. "Radiocarbon Dating of Ohalo II: Archaeological and Methodological Implications". *Journal of Archaeological Science*, 22, ss. 811-822.
- NEUVILLE, R. 1951. *Le Paleolithique et Le Mesolithique de Desert de Judee*. Archives de L'Institut de Paleontologie Humaine Memoire 24, Paris
- OLSZEWSKI, D.I. 2012. "The Zarzian in the Context of the Epipaleolithic Middle East". *International Journal of Humanities*, 19 (3), ss. 1-20.
- ÖZDOĞAN, E.-ULUDAĞ, C. 2022. "Sayburç: Şanlıurfa'da Yeni Bir Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşimi", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 169, ss. 9-24.
- ÖZDOĞAN, M. 2018. "Neolitik Adlamlarının Düünden Bugüne Değişen Tanımı". *Azerbaycan Arxeologiyası*, 21(1), ss. 12-39.
- ÖZDOĞAN, M.-ERİM ÖZDOĞAN, A. 1998. "Buildings of Cult and the Cult of Building". In: G. Arsebük - M.J. Mellink - W. Schirmer (Eds.), *Light on Top of the Black Hill. Studies Presented to Halet Çambel*. İstanbul: Ege Yayınları, ss. 581-593.
- ÖZKAYA, V.-COŞKUN, A. 2011. "Körtik Tepe". In: M. Özdoğan vd. (Eds.), *The Neolithic in Turkey: The Euphrates Basin*. İstanbul: Archaeology and Art Publications, ss. 89-127.
- ROLLEFSON, G.O., 1998. "Ain Ghazal (Jordan): Ritual and Ceremony III". *Paléorient*, 24(1), ss. 43-58.
- ROSENBERG, M. 2011. "Hallan Çemi". In: M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Eds.), *Neolithic in Turkey*. Volume 1, İstanbul: Archaeology And Art Publications, ss. 61-78.
- SCHMIDT, K. 2007. *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe: Eski Tapınağı Yapanlar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- SCHMIDT, K. 2011. "Göbekli Tepe". In: M. Özdoğan (Eds.), *The Neolithic in Turkey: The Euphrates Basin*. İstanbul: Archaeology and Art Publications, 41-83.
- STEKELIS, M.,-YIZRAELY, T., 1963. "Excavations at Nahal Oren: Preliminary Report". *Israel Exploration Journal*, 13(1), ss. 1-12.
- STORDEUR, D. 1999. "Organization de L'espace Construit et Organization Sociale Dans le Néolithique de Jerf El Ahmar (Syri, Xe-Ixe Millenaire av. J.C.)". In: F. Braemer (Ed.), *Habitat et Societe*. Editions APDCA: Antibes, ss. 132-157.
- STORDEUR, D. 2000. "Jerf El Ahmar Et L'emergence Du Néolithique Au Proche-Orinet". In: J. Guilaine (Ed.) *Premiers Paysans Dans Le Monde: Naissance Des Agricultures*. Paris: C.N.R.S. Editions, ss. 33-59.

- STORDEUR, D. 2015. *Le Village De Jerf El Ahmar (Syrie, 9500-8700 Av. J.-C.): L'architecture, Miroir D'une Société Néolithique Complexe*. Paris: CNRS Editions.
- STORDEUR, D.-IBÁÑEZ, J.J., 2008. "Stratigraphie Et Répartition Des Architectures De Mureybet". In: Ibáñez, Juan José (Ed.). *Le site Néolithique de Tell Mureybet (Syrie du Nord). En hommage à Jacques Cauvin*. BAR International Series (in French), 1843, Oxford: Archaeopress, ss. 33-94.
- TURVILLE P. F. 1932. "Excavations in the Mugharet el-Kebara". *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 62, ss. 271-276.
- VAN LOON, M., 1968. "The Oriental Institute Excavations at Mureybit, Syria: Preliminary Report on the Campaign: Part 1: Architecture and General Finds", *Journal of Near Eastern Studies*, 27/4, ss. 265-282.
- WATKINS, T.-BAIRD, D. J. 1987. *Qermez Dere 1987*. Edinburgh: University of Edinburgh, Department of Archaeology, Occasional Paper No. 6.
- WATKINS, T.-BETTS, A.V.G.-DOBNEY, K.-NESBITT, R.M., 1991. *Qermez Dere, Tel Afar: Interim report no. 2, 1989*. Edinburgh: University of Edinburgh, Department of Archaeology, Occasional Paper No. 13.
- WATKINS, T.-BETTS, A.V.G.-DOBNEY, K.-NESBITT, R.M. 1995. *Qermez Dere, Tel Afar: Interim Report No. 3*. Edinburgh: University of Edinburgh, Department of Archaeology, Occasional Paper No. 14.
- YARTAH, T. 2002. *Tell 'Abr 3 Et La Néolithisation En Syrie Du Nord*. Mémoire De Dea. Lyon: Université Lyon 2.
- YARTAH, T., 2013. *Vie Quotidienne, Vie Communautaire Et Symbolique À Tell 'Abr 3 – Syrie Du Nord Données Nouvelles Et Nouvelles Réflexions Sur L'horizon PPNA Au Nord Du Levant 10 000-9 000 BP*. Langue, Histoire Et Civilisations Des Mondes Anciens, Docteur Thèse De L'université Lumière Lyon, Volume I-Texte.

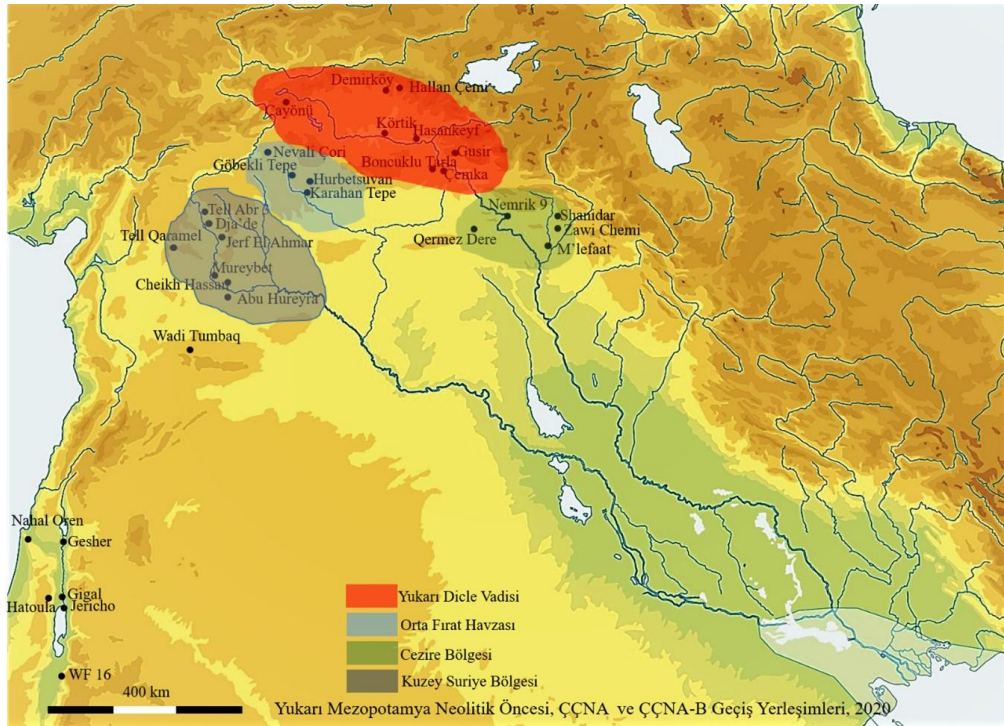
Ekler

Resim1: Boncuklu Tarla “Payandalı Yapı”, Neolitik Çağ öncesi evre (sol), Erken Neolitik Çağ evresi (sağ), (Boncuklu Tarla Arşivi)

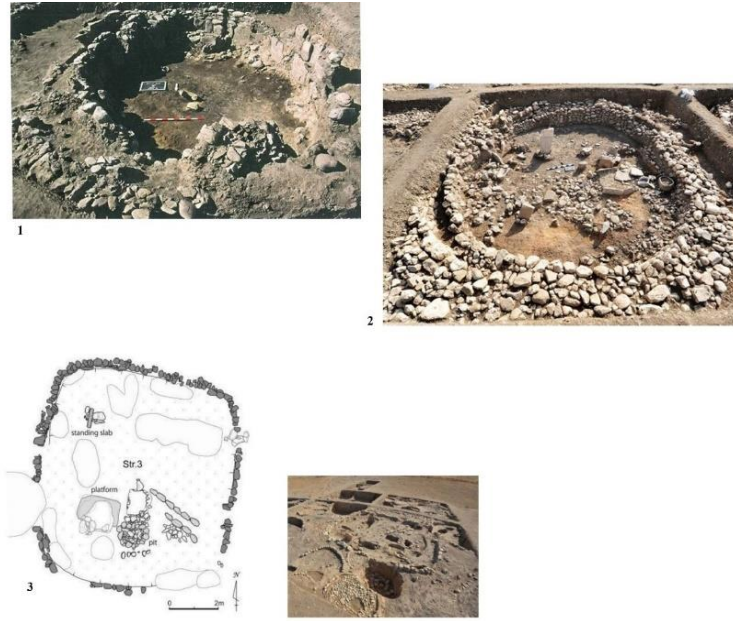
541

OANNES

5 (2)

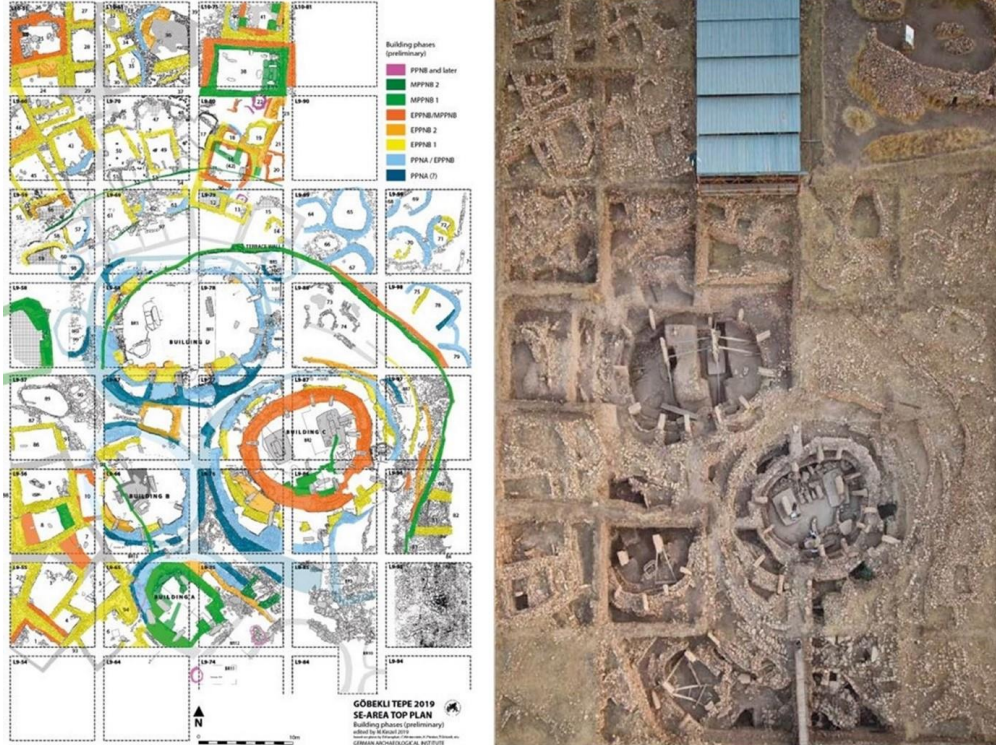
Resim 2: Yakındoğu'da Erken Neolitik Çağ'a ait yerleşim yerleri ve kültürel bölgeler (Arşiv)

Resim 3: 1- Hallan Çemi (Rosenberg, 2011), 2- Güsir Höyük (Karul, 2011), 3- Hasankeyf Höyük (Miyake-Maeda, vd., 2012)

542

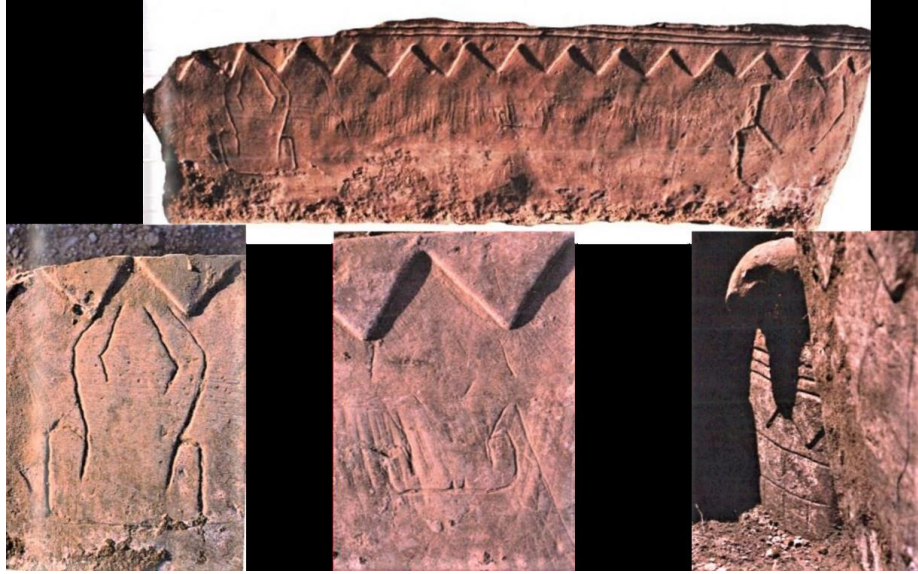
OANNES
5 (2)

Resim 4: Göbekli Tepe A-D yapıları (Kintzel - Clare, 2020)

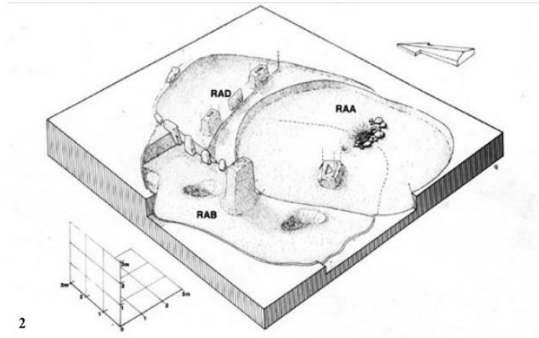
Resim 5: Jerf El Ahmar EA 30 (üst) ve EA 53 (alt) özel yapıları (Stordeur, 2015)

Resim 6: Jerf El Ahmar EA 100 Kamu Yapısı, seki ön yüzünde bulunan bazı bezemeler (Stordeur, 2015: fig. 110/1-4)

Resim 7: Dja'de El Mughara "Resimli Yapı" (Coqueugniot, 2011)

Resim 8: Nemrik 9 (üst), Qermez Dere (alt) özel yapıları (Watkins-Betts, vd., 1995)